

KIRJALLISUUSTIETEEN ETIIKASTA

Professori emeritus Yrjö Varpio

Helsinki 6.10.2008

Päällisin puolin näyttää siltä, että kirjallisuustieteessä ei ole paljon eettisiä ongelmia, jos niillä tarkoitetaan tutkittavien henkilöiden tai tutkimukseen osallistuvien henkilöiden yksityisyyden suojaa. Kirjallisuustiedettä on hallinnut pitkään metodiikka, jossa elävät ihmiset ovat toissijaisia ja tutkittavat tekstit ensisijaisia.

Aivan näin mutkaton ei tilanne kuitenkaan ole. Selatessani saksankielisiä nettisivuja silmiini osui Tübingenin yliopiston eri tiedekuntia yhdistävän etiikkakeskuksen (IZEW) sivut, joille on koottu eri tieteenalojen etiikkaa sivuavaa kirjallisuutta, lähinnä viimeisten 20 vuoden ajalta.¹ Yllättävästi kirjallisuustiede saa siinä listassa hyvin merkittävän aseman. Tämä tosin johtuu ennen kaikkea siitä, että kirjallisuustiede käsittelee niin runsaasti kirjallisuuden esiin nostamia eettisiä kysymyksiä.² Silmiini on osunut myös saksalainen kokoomateos *Ethik und Moral als Problem der Literatur und Literaturwissenschaft* (2006), jossa on esillä kirjallisuustieteen ja etiikan suhde.³ Asia on siis kyllä ollut esillä.

Jos on puhe tutkimuksen etiikasta, useimmilla kirjallisuudentutkijoilla ei ongelmia liene edes pälkähtänyt päähän, ja oikeissa ongelmatapauksissakin asiaan lienee ollut vain jonkinlainen mutu-tuntuma, 'omantunnon ohjeistus', joka on tietenkin venyvä.

Puhun seuraavassa lähinnä omien kokemusten pohjalta. Mieleen tulee lähinnä kolmenlaisia tutkimuksia, joissa eettiset kysymykset saattaisivat nousta ongelmallisiksi.

(1) Kirjailijaelämäkerta

¹ <http://www.izew.uni-tuebingen.de/>

² Luettelossa on tutkimuksia, jotka käsittelevät esimerkiksi "kirjallisia elämäntarinoita eettisen reflektoinnin välineenä", "vastuun pelkoa kirjallisuudessa ja kirjallisuustieteessä" tai "kirjallisuuden eettistä ja esteettistä legitimointia".

³ *Ethik und Moral als Problem der Literatur und Literaturwissenschaft*. Toim. Jutta Zimmermann - Britta Salheiser. Duncker & Humblot GmbH 2006. – Eri alojen filologit ja kirjallisuudentutkijat tutkivat teoksessa erityisesti yhdysvaltalaisessa tutkimuksessa esille nousseen, moraalien ja etiikan suhdetta selvittelevän kirjallisuustieteellisen trendin mukaisesti yksittäisiä kaunokirjallisia tekstejä tai kirjallisia lajeja. Kirjallisia ja esteettisiä innovaatioita ei tarkastella vain niiden itsensä takia, vaan pyritään selvittämään niiden tehtävä ja merkitys vanhentuneiden ja luutuneiden moraalikäsitteiden paljastajana ja kyseenalaistajana.

Väinö Linnan elämäkerran yhteydessä törmäsin joihinkin kysymyksiin, joiden yhteydessä jouduin pohtimaan, onko joidenkin tietojen hankkiminen tai joidenkin asioiden julkistaminen oikein tai onko se perusteltua.⁴ Elämäkerrankirjoituksen eettiset ongelmat sivuavat tietenkin paitsi kirjallisuustiedettä myös historiantutkimusta ja vielä enemmän journalistista julkaisutoimintaa.

Taistelut perikuntien kanssa ovat elämäkerrankirjoittajien vakio-ongelmia. Perikuntien mielestä on sellaista yksityisyyttä, jota ei saa paljastaa. Voi olla mielen tai muuta sairautta, epäsovinnasta käyttäytymistä jne.

Jos elämäkertatutkija ei loukkaa aivan normaalia voimassa olevaa lainsäädäntöä (loukkaa kunniaa tms.), hänelle olisi mielestäni jätettävä oikeus aineiston ja mielipiteensä julkaisemiseen. Mauttomuudet ynnä muut ylilyönnit kääntyvät kyllä varsin nopeasti kirjoittajaa itseään vastaan.

Linnan elämäkerran yhteydessä jouduin hakaukseen perikunnan kanssa oikeastaan vain yhdessä kohdassa. Periaatteessa oli sovittu kaiken avun antamisesta, mutta kun tuli aika saada perikunnan hallussa oleva *Messias*-käsikirjoitus – eli *Tuntematonta sotilasta* edeltänyt romaaniyritys – luettavaksi, sitä ei haluttukaan luovuttaa. Perikunta perusteli minulle, että käsikirjoitusta oli jo referoitu julkisuudessa liian laajasti ja julkinen käyttö loppuisi tähän. Perikunnan ratkaisun taustalla oli kyllä aivan aito tunne. Linna oli nimittäin joskus sanonut, että hänen jälkeensä jääneet paperinsa saisi hävittää tai tulisi hävittää, ja lapset kokivat tämän jonkinlaisena moraalisen velvoitteenä, vaikka sitä ei aivan kirjaimellisesti noudatettukaan. Ja kyllähän kirjailijan kannanotto on ongelma tietysti elämäkerran kirjoittajallekin. Aineiston jääminen pois tutkimuksesta oli joka tapauksessa Linnan kirjailijankehityksen selvittelyn kannalta valitettava asia, mutta siihen oli tyytyminen.

Elämäkerran kirjoittamisen eräs vaikeus on rajankäynti yksityisen ja intiimin suuntaan. Mitä on luvallista sanoa? Koetin olla elämäkerrassa niin avoin kuin mahdollista ja nähdä Linnan henkilön myös ikään kuin ulkopäin, kriittisesti,

⁴ Aivan tuore esimerkki teoskeskeisen kirjallisuustieteen kielteisestä kannasta biografismin on die Zeitissa ilmestynyt juttu, jossa Ulrich Greiner korosti sitä, että kirjailijan kaikkein henkilökohtaisin ja yksityisin ei löydy hänen elämästään, vaan hänen teksteistään. "Biografistinen kiinnostus on loppujen lopuksi harhapolku, joka panee etsimään kirjailijan ominta aluetta sieltä, missä se lainkaan sijaitse: latteassa arjessa, jonka kirjailija jakaa monen monien aikalaistensa ja kohtalotovereittensa kanssa, kuten esimerkiksi Edgar Allan Poen itsekehuskelussa ja kopeudessa tai Paul Celanin depressiivisissä häiriöissä ja vainoharhoissa. Kirjailijan omin ja intiimein alue on ilman muuta hänen kirjallinen tekstinsä." ("Falsche Intimität", Die Zeit 25.9.2008)

mahdollisine heikkouksineenkin. Ihminen ei ole elävä, ellei hänessä ole inhimillisiä heikkouksia, vaan hänestä tulee kipsikuva. Tässä kohden kirjailijan oma esimerkki rohkaisi minua. Jossakin Pirkkalaiskirjailijoiden kokouksessa Linna totesi illan myöhäisinä tunteina, että kirjoittajalle ei anneta mitään oikeuksia, hänen täytyy ottaa ne. Tämä pätee myös elämäkerran kirjoittajaan ja jossakin määrin kaiken humanistisen tutkimuksen tekijään.

Linnan elämästä ja perheestä kerroin välttämättömän, joka oli tarpeen kirjailijan arkiympäristön kuvaamiseksi. Linnan terveydentilaa ja sairauksia halusin kuvata niiltä osin kuin ne implikoivat luomistyöhön kuuluvia ongelmia tai kertoivat hänen työpaineistaan. Sairaskertomuksia en edes yrittänyt hankkia käsiini, vaan perustin tietoni joko Linnan omaan kertomaan, muiden haastatteluihin tai julkisuudessa olleisiin tietoihin. Kun keskustelin Linnan ystävän, psykiatri Veikko Tähkän kanssa, kävi heti selväksi, missä kulki lääkärin vaitiolovelvollisuuden raja. Linnan terapeuttisuhteesta oli kuitenkin sikäli mahdollista kertoa, että kirjailija oli itse käsitellyt asiaa Veikko Tähkän juhla kirjassa.

Kirjeenvaihtoa elämäkertaan joutuu kokoamaan monelta taholta. Kirjearkistot ovat asia erikseen, mutta myös yksityisiltä löytyy kirjeitä, esimerkiksi kiinnostavia kuvauksia kirjailijan elämästä, mutta kirjeen kirjoittajaa ei aina voi tavoittaa. Miten suhtautua tällaisiin kirjeisiin? Olen kyllä aika reippaasti käyttänyt niitä hyväkseni.

Periaatteessa tuntuu aika kyseenalaiselta sellainen säännöstö, joka määrittelisi etukäteen, millä tavalla elämäkerrallista aineistoa saa hankkia tutkimuksensa käyttöön, mitä saa julkaista ja keiltä on kysyttävä lupia. Elämäkertatutkimuksessa ei ole sellaista laajaa haastattelu- ja vastaavaa aineistoa, josta voisi ennakkoon sanoa, että se aiheuttaa eettisiä ongelmia. Sääntely toimisi paitsi ohjeistuksena myös jonkinlaisena ennakoitisesensuurina, mikä ei olisi hyvä asia. Viime kädessä esimerkiksi arkistoaineistojen käyttörajoitusten ja tieteen yleisten kriteerien täytyisi ratkaista, mitä saa tehdä ja mitä ei.

Lisäksi voisi kysyä, tulevatko elämäkerrankirjoittamisen eettiset ongelmat riittävästi esiin jo tutkimussuunnitelman yhteydessä vai nousevatko ne (kirjailijan sairaudet, taloudelliset tilanteet, poikkeava käyttäytyminen jne.) esille vasta kirjoitustyön aikana ja valmiissa tutkimuksessa? Ja jos tutkija aavistelisi joitakin eettisiä ongelmia nousevan esiin, riskeeraako hän vapautensa ja koko työnsä kertomalla laajasti näistä mahdollisista ongelmista jo tutkimussuunnitelman yhteydessä?

Linnan tapaisen kirjailijan ollessa kyseessä olen nähnyt välttämättömäksi, että kokoamani aineisto on talletettu myöhemmän tutkimuksen tarpeisiin Tampereen yliopiston kirjastoon. Mukana on Linnan tekstejä, myös julkaisemattomia, joita koskevat normaalit tekijänoikeusrajoitukset. Muilta osin harkittiin ensin, että jotkut tiedot (haastatteluja, kirjeitä) voitaisiin sulkea käyttökieltoon määrääjäksi, mutta kirjaston kanssa neuvoteltuani tätäkään ei pidetty tarpeellisena. Vaikeaa olisikin laatia rajoitus, jonka mukaan tutkijat saisivat käyttää aineistoa, mutta esimerkiksi tiedotusvälineet eivät.

(2) Lukemistutkimus

Toinen kirjallisuudentutkimuksen ala, jolla eettiset kysymykset voisivat nousta esiin, ovat lukemistutkimukset, koska niissä operoidaan elävien ihmisten ja heidän mielipiteittensä parissa.

1980-luvun lopulla teimme yhdessä unkarilaisten kollegoiden kanssa vertailevaa lukemistutkimusta, jossa haastattelimme 200 lukijaa molemmista maista, neljää ammattiryhmää. He joutuivat esittämään mielipiteitään kahdesta esimerkkiromaanista, mutta antamaan myös tietoa esimerkiksi sosiaalisesta ja kulttuurisesta taustastaan. Sosiaalisen taustan mukaan ottaminen oli tavattoman tärkeä asia, koska ilmeni mm., että Unkarissa sivistyneistö syntyy sivistyneistöstä, kun taas meillä sosiaalinen kierto on paljon voimakkaampaa. Tämä oli yllätys unkarilaisille tutkijoillekin. Ja tällä asialla on merkitystä koko kansallisen lukemiskulttuurin kannalta.

Olimme omaksuneet joitakin sosiologeilta oppimiamme periaatteita, esimerkiksi että yksittäisiä vastaajia ei tulisi tunnistaa tutkimuksesta. Haastattelujen tekoon olimme Suomessa hankkineet luvan asianomaisilta ammattiosastoilta, joille teimme selväksi miten aineistoa käytetään. Tutkimuksen valmistuttua järjestimme myös keskustelutilaisuuksia tutkimuksessa mukana olleille. Ongelmia ei ilmennyt.

(3) Identiteettien tutkimus

Kolmas kirjallisuustieteen ala, jossa eettiset näkökulmat voisivat nousta tärkeiksi, on erilaisten erilliskulttuurien ja identiteettien tutkiminen.

Aikanaan suomalaisessa kirjallisuustieteessä oli suosittua tutkia kansallista identiteettiä kaunokirjallisuuden valossa, ja tässä tutkimuksessa korostettiin suruttomasti omia myönteisiä piirteitä ja muukalaisuuden kielteisiä piirteitä.

Tällaisella kirjallisuushistorian kirjoituksella on ollut yleistäkin merkitystä siihen aikaan, kun humanistisella tieteellä oli nykyistä merkittävämpi asema yhteiskunnallisten ihanteiden luomisessa. Esimerkiksi kansalaissodan jälkeen aito "Suomen kansa" tai "suomalaisuus" määriteltiin monien kirjallisuudentutkijoiden teksteissä niin ahtaasti, että vain osa suomalaisista mahtui näiden kriteerien puitteisiin.⁵

1980-luvulta ja viimeistään 1990-luvulta lähtien näitä nationalistisia ja eettisesti kyseenalaisia ajatusrakennelmia on kirjallisuustieteessä tarmokkaasti purettu. Identiteettejä määrittellen kirjallisuustieteessä kuitenkin edelleen, ja näiden tutkimusten yhteydessä kannattaa pitää mielessä, mitä Jacques Derrida sanoo kulttuurien määrittelystä. Hänen mukaansa kaikki käsitteet, joita käytetään oman tai vieraiden kulttuurien määrittelyyn, asettavat vastatusten dominoivia arvoja (sivistynyt, uskova jne.) ja alempia arvoja (sivistymätön, uskonon jne.) ja ovat siten sidoksissa valtarakenteisiin ja hegemonioihin. Tämä on tietysti laaja ongelmakenttä ja sidoksissa ennen kaikkea tieteenalan sisäiseen keskusteluun.

Tieteen etiikasta yleisemmin

Metodinvalintaan voi kyllä liittyä muunkinlaista eettistä problematiikkaa kuin mistä edellä on ollut puhetta. Professori Liisa Keltikangas-Järvinen kirjoittaa *Tieteessä tapahtuu* -lehdessä (5/2008), että käyttäytymistieteilijän väitteitä tarkastellaan aina myös poliittisen korrektiuden ja moraalien näkökulmista, mikä saattaa estää tieteellisten oivallusten syntyä. Esimerkiksi älykkyyserojen tutkiminen on tästä näkökulmasta epäkorrektia, ja se vie tutkijan nopeasti pois tiedeyhteisöstä. Samoin sukupuolieroja on luvallista tutkia, mutta poliittisesti hyväksyttävää on päätyä johtopäätökseen, että erot ovat kulttuurisia eivätkä biologisia.

Selvemmin humanistisiin tieteisiin ja ainakin kirjallisuustieteeseen soveltuu Keltikangas-Järvisen esiin nostama toinen ongelma. Tieteenalalla voidaan nimittäin priorisoida lähestymistapoja ja torjua toisia, mikä sekin kaventaa tutkimusta. Kun kirjallisuustieteessä huomio on kiinnitetty 1970-luvulta eteenpäin hyvin voimakkaasti kaunokirjallisen teoksen rakenteisiin – näennäisesti irrallaan kirjailijasta ja yhteiskunnasta – eettiset kysymykset eivät juurikaan ole päässeet esiin. Voisi kysyä, eikö kirjallisuustieteen tulisi Suomessakin kiinnostua enemmän kaunokirjallisuuden

⁵ Ks. Yrjö Varpio, Jukolan Juhani – punakaartilainen? Kansalaissodan vaikutus suomalaiseen kirjallisuustieteeseen. – Heikki Ylikangas (toim.), Vaikea totuus. Vuosi 1918 ja kansallinen tiede. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1993.

virittämistä eettisistä ja maailmankatsomuksellisista kysymyksistä. Katarina Eskola ihmetteli joskus suomalaista kirjallisuudentutkimusta, että se puuhaa voittopuolisesti teosrakenteiden ja kertomateknisten ratkaisujen parissa, vaikka suurelle lukijakunnalle kirjallisuuden esiin nostamat eettiset ja moraaliset kysymykset ovat paljon tärkeämpiä. Tämä on mielestäni aiheellinen kysymys.

Kun kirjattuja eettisiä sääntöjä tai ohjeita ei juuri ole, niitä ei rikotakaan. Suurempi ongelma saattaa olla kirjaamattomien olettamusten vaikutus, itsesensuuri, joka ohjaa tutkijaa toimimaan tavalla, jota hän olettaa työn ohjaajien ja tarkastajien ja koko tiedeyhteisön suosivan. Esimerkiksi poliittisen korrektiuden paineet vaikuttavat varmasti monen nuoren tutkijan työhön. Kyse ei niinkään ole puoluepolitiikasta kuin suojautumisesta tietynlaisen konservatismiin taakse ja liiallisen radikalismiin välttämistä. Näiden asenteiden kitkeminen tiedeyhteisöstä tuskin onnistuu pelkästään asettamalla eettisiä pelisääntöjä tutkimustyön tekijöille, vaan koko arvoja luovan ja järjestelmää kontrolloivan tiedeyhteisön tulisi liberalisoitua ja luopua tarpeettomista ennakkoluuloista.

Tieteen etiikka ei siis rajoitu vain yksityisyyden suojaa koskeviin kysymyksiin, vaan siinä uuden tiedon, rehellisyyden, luotettavuuden ja tasapuolisuuden vaatimukset ovat yhtä tärkeitä. Tätä painottavat sekä Euroopan Unionin tutkimusetiikkaa koskeva ohjeistus (1997) että vastaava ruotsalainen ohjeisto.⁶

Olen esityksessäni ehkä sortunut hieman siihen, mistä Heta Gylling varoitti työryhmän nettisivuilta löytyvässä kannanotossaan: filosofian tehtävä on muistuttaa, etteivät etiikka, laittomuus ja sovittujen käytäntöjen rikkominen (etiikka, laki ja etiketti) mene sekaisin käydyssä keskustelussa.⁷ Ehkäpä olisi tutkijankoulutuksessa hyödyllistä selventää edelleen näiden käsitteiden suhteita.

Olisiko kirjallisuustieteelle asetettava rajoja?

Lopuksi yritän vastata niihin kysymyksiin, joita alustajille asetettiin. (1) Jos ennakoarviointia vaaditaan tutkimukselta, joka tapahtuu "ilman tutkittavien tietoon perustuvaa suostumusta", tähän ryhmään voisi pahalla tahdolla sisällyttää elävistä kirjailijoista tehtävät tutkimukset. Pykälä on tietysti mahdoton kirjallisuustieteessä. Kirjailijan tuotannon tutkimista ilman kirjailijan suostumusta ei missään tapauksessa

⁶ Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning. S. 5; Stellungnahme der Beratergruppe für ethische Fragen der Biotechnologie bei der Europäischen Kommission Nr. 10. 11. Dezember 1997.

⁷ www.tenk.fi/hymy

voi rajoittaa, kyseessähän ovat julkiset ja arvioitavaksi tarkoitetut tuotteet. (2) "Alaikäisiin ja muihin vajaavaltaisiin" kohdistuvaa tutkimusta voidaan tehdä ja tehdäänkin lukemistutkimuksissa, kun tutkitaan lasten lukemista. Selkiyttävät ohjeet siinä kohden voisivat olla paikallaan. (3) "Fyysistä koskemattomuutta" ei kirjallisuustieteessä käsittäkseni loukata, joten rajoituksiakaan ei tarvita. (4) Kirjallisuustiede ei käsittäkseni myöskään puutu "tutkittavan käyttäytymiseen" niin, että se voisi aiheuttaa hänelle vahinkoa.